

AKTÖR AĞ TEORİSİ İLE VERNAKÜLERE BAKMAK¹

Aslıhan Ece PAKÖZ²

Özet

Bu çalışma, “ilişkisellik” kavramından yola çıkarak “vernaküler” kavramını tartışmaktadır. Bunu yapmak için teorik çerçeve olarak “Aktör Ağ Teorisi” (Actor Network Theory-ANT) benimsenmiştir. Bilindiği gibi modernite; doğa ile toplumu, özne ile nesneyi ayırmaya dayalıdır ve buna göre özne aktif, nesne pasiftir. ANT’ne göre ise, insanlar için doğa ile toplum ayırımı olmadığı gibi saf doğa ya da saf toplum da yoktur. Toplumsallık sadece insanlardan oluşan bir şey değildir ve nesnelere olmadan düşünülemez. Böylece ANT’nde toplumsallığın tanımı; sosyal, söylemsel ve nesnel öğelerin bir arada olması olarak yapılır. Her şey bu öğeler arasındaki melez ilişkilerden ibarettir. Bu çalışmada “ilişkisellik” kavramıyla anlatılmak istenen de bu üç öğe arasındaki melez ilişkilerdir. Toplumsal ilişkilere ve bu ilişkilerde nesnelere rolüne bakmak, mimarlık dünyasındaki bazı kavramsal sorunları anlamak için de bir yol olabilir. ANT çerçevesinden mimarlık alanına bakınca öncelikle disiplinlerin sınırlarının geçirgen olduğunu görülür. Başka bir deyişle saf doğa ya da saf toplum olmadığı gibi saf mimarlık da yoktur. ANT’nde toplumsallık için tanımlanan; sosyal, söylemsel ve nesnel öğeler arasındaki ilişki, toplumsallığı oluşturan öğelerden biri olan mimarlık için de bir aradadır. Bu çalışmada ele alınan vernaküler için de aynı durum söz konusudur. Vernaküler söylemlerde farklı disiplinlerden birçok konu ile ilişki kurularak, mimarlığın disiplinler sınırları esnetilmekte ve vernaküleri, bu ilişkileri inşa etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aktör Ağ Teorisi, ANT, Vernaküler, İlişkisellik

Araştırma Makalesi | Geliş Tarihi: 05.07.2019 - Kabul Tarihi: 01.10.2019

Atıf: Paköz, A., E. (2020). “Aktör Ağ Teorisi İle Vernakülere Bakmak”.
Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AKSOS), sayı 7, s. 9-15.

1 Bu çalışma, 23-24 Nisan tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen IV. Uluslararası Mühendislik, Mimarlık ve Tasarım Kongresi’nde aynı başlıkla sunulan sözel bildirisinin tam metnidir.

2 Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İstanbul / Türkiye, aslihanpakoz@gmail.com, 0000-0002-4806-077X

VERNACULAR REVISITED WITH ACTOR NETWORK THEORY

Abstract

The present study discusses “vernacular” based on “relationality”. To this end, it adopts the “Actor Network Theory” (ANT) as the theoretical framework. As it is well known, modernity is founded on nature-society and subject-object distinction, and according to this, subject is active, and object is passive. In ANT, there is no nature-society distinction for human beings, nor is there pure nature, or pure society. Socialty is not an entity that solely consists of human beings; objects are indispensable. Thus, ANT defines socialty as the unity of social, discursive, and objective elements. Everything is in a hybrid relationship between these elements. In this study, too, “relationality” concept refers to the hybrid relationships between these three elements. Looking at the social relationships and the role of objects in them could be a means of comprehending certain conceptual problems in the realm of architecture. An approach to the field of architecture from the viewpoint of ANT first reveals that the borders of the disciplines are permeable. In other words, just as pure nature, or pure society does not exist, there is no such thing as pure architecture. The connection between the social, discursive, and objective elements defined within the scope of ANT are also all together for architecture, one of the elements that builds socialty. This also applies to the vernacular, which is the focus of the this study. In vernacular discourses, various subjects from different disciplines are related, and disciplinary boundaries of architecture are stretched, which establishes the vernacular and these relationships.

Key Words: Actor Network Theory, ANT, Vernacular, Relationality

— Sen beni bilgili, çok okumuş bir adam mı sanıyorsun?
 — Tabii ki - dedi Zi-gong - öyle değil misin?
 — Pek sayılmaz - dedi Konfüçyüs -, ben yalnızca
 Başka her şeyi birbirine bağlayan bir ipi tuttum.”
 Sima Qian, “Confucius”³

Müphemliği ortadan kaldırma çabası olarak da tanımlanan modernitenin; tam olarak ne zaman başladığı, halen devam edip etmediği tartışmalı bir konudur. Modernite müphemliğin karşısına, dilin ana fonksiyonlarından adlandırmayı ve sınıflandırmayı getirmiştir (Bauman, 2014, s. 20)⁴. Buna göre müphemlik arttıkça adlandırma ve sınıflandırma artar⁵. Bauman; modernliğin kendisine biçtiği ve aynı zamanda modernliği oluşturan pek çok imkansız ödev arasında düzenleme ödevinin öne çıktığını söyler

3 Manuel Castells, “Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi, s. 2.

4 “Müphemliğin kökünü kazıma çabası tipik bir modern pratiktir; modern aklın ve modern yaşamın özüdür. Bu, kesin olarak tanımlama ve kesin olarak tanımlanamayan her şeyin bastırılması ya da elenmesi çabasıdır”.

5 “Müphemlik, sınıflandırma işinin bir yan ürünüdür ve her seferinde daha fazla sınıflandırma çabası gerektirir. Müphemlik adlandırma/sınıflandırma çabasından doğsa da, bununla savaşmak ancak daha doğru bir adlandırma ve daha kesin tanımlanan kategorilerle mümkündür” (Bauman, 2014, s. 14).

(Bauman, 2014, s. 16). Bu durum karıştırma korkusunun sonucudur; karıştırma korkusu, bölme saplantısını yansıtır.

Müphemliği ortadan kaldırmak için bölen, düzenleyen, sınıflandıran modern aklın ve modern pratiğin merkezi çatısı ikiliktir (Bauman, 2014, s. 29). Bu ikilik sonucunda kavramlar arasında karşıtlıklar kurulur. Anormallik normun, sapkınlık yasaya itaatin, hastalık sağlığın, barbarlık uygarlığın, hayvan insanın, kadın erkeğin, yabancı yerlinin, düşman dostun, “onlar” “biz”in, delilik aklın, ecnebi vatandaşın, sıradan adam uzmanın ötekisi haline gelir. Doğa ile insan da bu ikili karşıtlık kurgusu sonucu birbirinden ayrı tahayyül edilmeye başlanır (Bauman, 2014, s. 30). Böylece doğa, insanlığın ötekisi anlamında hedefsiz ve anlamsızın adı olur. Kendisinden içsel bütünlük ve anlam esirgenen doğa, insan özgürlüklerinin mülayim bir nesnesi gibi görünür. Bu nesnelere, “uyumu bozdukları yerlerde” biten otlar gibidir. Kısaca düzeni, uyumu, tasarımı bozan, dolayısıyla da amaç ve anlamı reddeden her şey Doğa’dır (Bauman, 2014, s. 62-63).

Modernliğin, doğa ve insan kavramlarını ayrı tahayyül etmesiyle birlikte klasik sosyal teoride, doğadan, fiziki dünyadan ayrı bir “toplum” alanı ve “sadece sosyal ilişkilerden oluşan bir toplum” varsayılmaya başlanır (Durkheim, 2016, s. 170). Moderniteye özgü bu varsayım, toplumsal olgulara ilişkin doğaninkilerden ayrı kuralların ve sadece kendisine gönderme yapan bir sistematüğün var olduğu savını da içerir (Diken, 1997, s. 77). Bu sebeple klasik sosyal teori, sosyal ilişkileri açıklarken, ekonomi, siyaset, antropoloji gibi alanlardan bağımsız bir sosyallik düşünmekte ve sosyal gerçekleri başka sosyal gerçeklerle açıklamaktadır.

Klasik sosyal teörinin bu varsayımları, hâlâ genel geçer sosyal teori bağlamında kabul görmektedir. Ancak 19. yüzyıl düşüncesinin bir mirası olan klasik sosyal teori, başka kategoriler aracılığıyla ve belirgin değişiklikler göstererek yaşamını sürdürebilmektedir. Örneğin, istatistik bir kategori olarak “ortalama insan” gibi kavramlar, bu arayışın ürünüdür. Bugün bu varsayımlarla hâlâ yakın ilişki içinde bulunan teoriler, klasik sosyal teörinin başlıca üç varsayımını kabul etmektedir. Bunlar; “toplum” a atfedilen bütünlük fikri, bu bütünün “saf” ve katışıksız bir bütün olduğu ve “toplum” un bir düzen içerdiği. Klasik sosyal teörinin; bütünsellik, homojenlik ve düzen olarak sıralanabilecek bu üç varsayımı arasında, günümüz sosyal teörinde ilk sorunsallaştırılan, bütünsellik arayışı olmuştur. Bu anlamda Pierre Bourdieu ve Niklas Luhmann, modern toplumların tutarlı ve tek merkezli bir bütünlük oluşturmaktan çok, otonom ve farklılaşmış alanlardan oluştuğu fikrinde birbirlerine yaklaşmışlardır (Diken, 1997, s. 78).

Bruno Latour, Aktör Ağ Teorisi⁶ ile konuya daha farklı bir bakış getirmiştir. Latour, moderniteyi farklılaşma olarak algılayan Bourdieu ve Luhmann’ın tersine, Aktör Ağ Teorisi’nde modernitedeki farklılaşmış bölgenin sınırları arasında geçişlilik sağlayan ağların nasıl oluştuğuyla ilgilenmektedir. Başka bir deyişle, modern “toplum” Luhmann’ın perspektifinde yatay, Bourdieu’de dikey olarak örgütlenmiş sistemlerden ya da alanlardan oluşmuş görünürken, Latour için «toplum», insan ve insan-olmayan unsurların çapraz bir şekilde melezleşmesinden ortaya çıkan bir yapıdır. Ve diğerleri gibi “düzen”le ilgilenen de artık düzen, yatay ve dikey olarak farklılaşmış alanların nasıl görece is-

6 Bruno Latour, Michel Serres’ten devraldığı Aktör Ağ Teorisi’ni, 1980’li yılların başında, Paris’teki Centre de Sociologie de l’Innovation’dan, Michel Callon ve John Law ile birlikte geliştirmiştir.

tikrarlı -ve görece istikrarsız- biçimlerde iç içe geçtiğini, farksızlaştığını gösteren melez bir düzendir (Diken, 1997, s. 87). Kısaca Aktör Ağ Teorisi'ne göre, toplumu bir arada tutan, sosyal unsurlarla karışmış ve toplumun istikrarına katkıda bulunan “bedendışı” kaynaklar, materyal unsurlardır (Diken, 1997, s. 86)⁷.

Bu konuda Harvey de, insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin nesnelere, ürettiğimiz ve dolaşıma soktuğumuz (insanlar arasındaki toplumsal ilişkilere maddi şeyler arbuluculuk eder) şeyler aracılığıyla kurulduğunu söyler. Nesnelere ve şeyler toplumsal anlamlarla doludur, anımsatır çünkü toplumsal emek ve amaca yönelik insan eyleminin cisimleşmiş halleridir (maddi şeyler toplumsal ilişkileri temsil eder, onların cisimleşmiş halidir) (Harvey, 2012, s. 77).

Toplumsallığın mekanla ilişkisi üzerine çalışmalar yapan Lefebvre'ye göre ise; bir toplumsal mekân yoktur, fakat birden çok toplumsal mekân, hatta sonsuz bir çokluk vardır. Toplumsal mekânların içerimi bir yasadır. Tek başına ele alındıklarında bunların her biri bir soyutlamadan başka bir şey değildir. Somut soyutlamalar, ağlar ve zincirler, ilişki demetleri aracılığıyla “gerçekten” var olurlar. Toplumsal mekânlar iç içe girerler ve/veya üst üste binerler. Bunlar, birbirlerini sınırlandıran, hudutlarıyla ya da atalet sonucu birbirine çarpan şeyler değildir. Her toplumsal bağ ancak ikili bir belirlenime göre anlaşılabilir: Çakışmalar üretebilen büyük hareketler bunları taşır, sürükler, kimi zaman parçalar, fakat buna karşılık, küçük hareketler, ağların ve zincirlerin hareketleri de onların içinden geçer, onlara nüfuz eder (Lefebvre, 2015, s. 111-2).

Latour, “Biz Hiç Modern Olmadık” isimli kitabında, modern aklın inşa ettiği ikili karşıtlıkların hiç bir zaman var olmadığını; özne ile nesnenin, doğa ile toplumun hiç bir zaman ayrılmadığını söyler. Latour'a göre, insanlar için doğa ile toplum arasında ayırım olmadığı gibi toplumsallık da nesnelere olmadan düşünülemez. İnsanlar, toplumsal ilişkilerinde karışıklıkları azaltmak için ilişkilerine nesnelere eklerler. Nesnelere, hem toplumsal ilişkiyi sınırlayarak stabilizasyonu sağlamakta -toplumsal ilişki bu sınırın içinde oluşur- hem de bu sınırın dışıyla ilişkili kurarak globalizasyonu sağlamaktadır. Toplumsallık, hem yerelliği hem de globaliği sağladığı için heterojen bir ağıdır. Aktör Ağ Teorisi'nde toplum, bu heterojen ağ ile bir arada tutulur. Heterojen ağ, sürekli değişen, mutlak olmayan bir düzenleme, bir süreçtir. Heterojen ağ toplumunda; farklılaşmış alanların iç içe geçip farksızlaştığı, uzak-yakın ya da iç-dış olmayan bir ilişkisellik söz konusudur. Bu ilişkiselliğe verilen örneklerden biri şöyledir: “MacKenzie atalet merkezinden söz etmek için bütün Amerikan Navy'sini, hatta Temsilciler Meclisi'ni ortaya koyar; Callon, elektrotunun ucundaki iyon değişimlerini anlamak için EDF ile Renault'yu olduğu kadar, Fransız enerji politikasının da önemli yanlarını seferber eder; Hughes'ün, Edison'un lambasının akkor flamanı etrafında yeniden inşa ettiği bütün Amerika'dır; Pasteur'ün bakterilerinin ucundan çekildiğinde, ardından gelen bütün 19. yüzyıl Fransız toplumdur” (Latour, 2008, s. 10).

Latour'a göre “ince bir mekiğin gökyüzünü, sanayiye, metinleri, ruhları ve ahlak yasasını bağlaması” gibi toplumsal olan her şey sürekli birbirine bağlanmaktadır (Latour, 2008, s. 12). Bu mekiğin, tercüme ya da ağ kavramıdır. Her tercüme ya da ağ ile anlam değişmekte, müphem olmaktadır. Toplumsal olan her şey gibi kavramlar da sürekli

7 “Toplum bizi birarada tutan değil, -materyal öğeler tarafından- birarada tutulandır”.

birbirine bağlanmaktadır ve müphemdir. Bu durum, toplumsal olan her şeyin istenildiği gibi anlamlandırılmasını ve sahiplenilmesini sağlamaktadır.

ANT'nin en merkezi analitik terimi, "toplumsalla doğal olan ya da teknolojik olan arasındaki önsel ayrıştırmalara karşı çıkmak" anlamına gelen "serbest birleşme"⁸ kavramı; hem insan hem de insan-olmayan unsurları, yani "aracıları" harekete geçiren, mobilize eden girişimciler olarak tanımlanabilir (Diken, 1997, s. 87). Araçlarla oluşan bir ağın üç boyutu vardır: sosyal, söylemsel ve maddesel. Bu üç öge arasında bir hiyerarşi yoktur ve her şey bu ögeler arasındaki melez ilişkilerden ibarettir. Böylece ANT'de toplumsallığın tanımı; söylemsel, sosyal ve maddesel ögelerin bir arada olması olarak yapılmaktadır.

Bu çalışmada toplumsallığı oluşturan ögelerden biri olan vernakülerin; söylemsel, sosyal ve maddesel ögeler arasında kurduğu melez ilişkileri görmek amaçlanmaktadır. Çalışmanın kapsamını Türkiye'de son yüz yılda mimarlık alanında üretilen vernaküler söylemler oluşturmaktadır⁹. Bu söylemler aynı zamanda çalışmanın yöntemini de oluştururlar. Benjamin'in yönetime ilişkin bir açıklamasında belirttiği gibi evrensel tarihin yöntemi, toplama yöntemidir (Benjamin, 1993, s. 42). Gösterilen olguların kendisi bizatihi teori oluşturmaktadır. Vernaküler söylemler de, hem mimarlıkla hem de bu söylemlerin üretildiği toplumla ilgili değerlendirme yapmaya imkan sağlayan olgulardır.

Mimarlık alanında mekânın sadece fiziksel ya da sadece sosyal nitelikleriyle değerlendirilmesi; onun statik olarak düşünülmesi ve dondurulması olarak yorumlanabilir. ANT çerçevesinden bakıldığında bu durum sosyal, söylemsel ve maddesel ögelerin biraradalığıyla oluşan heterojen ağdan maddenin koparılması anlamına gelir. ANT ile mimarlığa toplumsallık, toplumsallığa da heterojen ağ olarak bakınca disiplinlerin sınırlarının geçirgen olduğu ve disiplinlerin birbiri ile ilişkileri daha net görülmektedir. ANT'ye göre de toplumsallık; sadece insanlar arasındaki ilişkileri anlatan homojen, katı ve statik tanımların aksine; sürekli değişen, mutlak ya da durağan olmayan, rastlantısal, muğlak ve akışkan bir düzenleme, bir süreçtir. Toplumsallığı var eden ögelerden biri olan mimarlık bir çok farklı sosyal ilişkiyle hem yeniden inşa olmakta hem de toplumsallığı dönüştürmektedir. Mimarlık alanında belirli bir yapı grubunu tanımlayan bir nesne olarak değerlendirilen vernakülerin işlevi de, sosyal ilişkisellikleri sayesinde bu alanla sınırlı değildir. Vernaküler, onu net olarak tarif edenlerin varsaydığından çok daha karışık şekillerde gerçekleşmektedir. Farklı disiplinlerden bir çok konu ile sosyal ilişki kurmakta ve bu ilişkiler vernaküler kavramını yeniden inşa etmektedir. Örneğin bir dizi paranoya, vernakülerle ilişkilendirilmektedir. Bunlar; kimlik kaybı paranoyası, depresyon paranoyası, mahremiyetin yıkımı paranoyası ya da çevre estetiğinin bozulması paranoyası olabilmektedir. Kurulan ilişkiselliğe bakıldığında; Türkiye'de vernakülerin sosyal ilişkiselliğinin, her seferinde vernaküler olanın olumlanmasıyla sonuçlandığı söylenebilir. Vernaküler yapıların her zaman "halk"ın ihtiyaçlarına uygun, "iyi" ve "doğru" mimari çözümlere sahip, depreme karşı dayanıklı sağlam olduğu söylenir. Vernakülerin tarihselliği unutulmuş gibi düşünülür. Vernaküler olana modern özellikler atfedilerek onda

8 Free association.

9 Bu söylemlerle ilgili ayrıntılı değerlendirme için bkz.: Aşlı Paköz, "Vernaküler Mimarlık Söylemlerinde Özcülük: Yanıt Bekleyen Sorular", *Arredamento Mimarlık*, 2018, 324, 92-97.

yeni üstün özellikler bulunur ya da bu özelliklerin farkına varılır.

Aralarındaki benzerlikten dolayı, vernakülerle modernite ilişkisi dikkat çekicidir. Modernite, toplumu, birliği olan bir bütün olarak düşünmektedir. Toplumda birliği sağlayan ya da toplumu bir arada tutan şeyler olduğunu varsaymaktadır. Toplumsal olanı, ülke sınırlarına göre belirlemektedir. Ayrıca toplumu düşünürken, kendine referans veren bir şey olarak, başka bir deyişle homojen olarak düşünmektedir. Toplum gibi öznelere de homojen düşündüğünden kimlikleri türdeşleştirmekte, toplumun düzenli olduğunu varsaymaktadır. Bu düzen, stabil, kuralları yasaları olan totaliter bir düzendir ve toplumda sıkı bir şekilde düzenlenmiş eylemler sistematığı vardır. Modernitenin bu niteliklerine vernaküler de sahiptir. Vernaküler söylemler bir taraftan ayrıştırıp diğer taraftan bütünselleştiren gerilimli karşıtlıklara sahiptir; yerelle evrensel, modernle geleneksel arasında paradokslar yaratırlar. Vernaküler, modernite gibi toplumda aynılaşma ile farklılaşmanın yaşandığı bir kısır döngü olarak ortaya çıkmaktadır. Premodern, modernitenin ötekisi ya da anti modernite olarak sunulsa da, vernaküler, modernitenin bilinçaltı olarak da ele alınabilir. Konuya bu şekilde yaklaşmak, vernakülerin sahip olduğu paradoksları açıklamak için de yeni bir yol olabilir. Modernitenin bilinçaltı olduğu varsayımıyla vernaküler olanda, klasik sosyal teorinin “toplum” a atfettiği nitelikler; birlik, homojenlik ve düzen aranabilir.

Bu bakış açısıyla vernaküler kavramı değerlendirildiğinde; kavramın geleneksel dünyanın ne olduğunun araştırılmasından çok, bir disiplinler bütün olarak yeniden inşa edilmesine yönelik bir arayışa işaret ettiği söylenebilir. Bu konudaki çoğu çalışmada, vernaküler söylemler aracılığıyla özlenen bir geçmiş anlatılarak aslında bugün tarif edilmektedir. Böyle değerlendirildiğinde vernaküler, herkesin belirlenen kurallara uyduğu düşünülen düzenli bir dünya hayalinin kurucu araçlarından biri haline gelmektedir. “Doğal” kuralları olan ve herkesin bu kurallara sorun çıkarmadan uyduğu düşünülen bir dünyanın yanılısıma olduğu ortadadır. Ancak bu yanılısıma Türkiye’de yaklaşık bir yüzyıldan beri üretilmiştir ve bugün de üretilmeye devam edilmektedir. Konunun Aktör Ağ Teorisi ile birlikte ele alınması bu yanılısamayı anlamak için faydalı olabilir. Böylece, vernaküler söylem ağının kurduğu ilişkilerle egemen olunmaz bir şekilde bütün alanı kapattığı ve neredeyse dünyadaki bütün güzel şeyleri tarif etmek, kötü şeyleri eleştirmek için kullanılan, başlı başına bir mistifikasyon alanı olduğu görülebilir.

Kaynakça

- Bauman, Z. (2014). Modernlik ve Müphemlik (İ. Türkmen, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Benjamin, W. (1993). Pasajlar (A. Cemal, çev.). İstanbul: YKY.
- Castells, M. (2008). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi (E. Kılıç, çev.). 1. Cilt, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1995). Felsefe Nedir? (T. Ilgaz, çev.). İstanbul: YKY.
- Diken, B. (1997). Melezlik ve Sosyal Teori. Toplum ve Bilim, 73, 74-110.
- Durkheim, É. (2016). Sosyolojik Yöntemin Kuralları (Ö. Doğan, çev.). Ankara: Doğu

Batı Yayınları.

Harvey, D. (2012). Paris, Modernitenin Başkenti (B. Kılınçer, çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Latour, B. (2008). Biz Hiç Modern Olmadık (İ. Uysal, çev.). İstanbul: Norgunk Yayınları.

Lefebvre, H. (2015). Mekânın Üretimi (I. Ergüden, çev.). 3. Baskı, İstanbul: Sel Yayınları.